

Nakşibendiliğin Sosyolojik Muhayyilesi

*Ergün Yıldırım

Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik, Türkiye
 ergun.yildirim@marmara.edu.tr

Geliş Tarihi: 2017-07-22 Kabul Tarihi: 2017-10-31

Öz

Şüphesiz İslam toplumlarını anlamak için Nakşilik en önemli yollardan biridir. Çünkü toplumlar kendini inşa ederken bünyesinde barındırdığı geleneklerden de istifade etmektedirler. Ayrıca Nakşilik, dini bir sosyal gruptur ve sırf bu yönüyle bile sosyolojinin ilgi alanına girebilir. Buradan hareketle çalışma, Nakşiliğin toplumsal tasavvuru ve toplumsal bütünleşmeye olan katkılarından yola çıkarak, istismar edilmeyen objektif bir Nakşilik sosyolojisi yapabilmeyi imkânını incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Nakşibendilik, nakşilik sosyolojisi

Sociological Imagination of Naqshibandiyya

*Ergün Yıldırım

Marmara University, Faculty of Communication, Journalism, Turkey
 ergun.yildirim@marmara.edu.tr

Received date: 2017-07-22 Accepted date: 2017-10-31

Abstract

Certainly Naqshibandiyya is one of the most important ways to understand Islamic societies. Because societies when building themselves have benefited from the traditions that they have embodied. Moreover, Naqshibandiyya is a religious social group, and even for that reason alone, it can be within sociology's field of interest. From this point of view, the study aims to examine the possibility of making an objective non-abusive sociology of Naqshibandiyya, starting from the contributions of Naqshibandiyya to social thought and social integration.

Keywords: Naqshibandiyya, sociology of naqshibandiyya

Giriş

Nakşilik sosyolojisi ve metodolojik problemler

Nakşibendilik ve sosyoloji ilişkisi son senelerde yeniden öne çıkmaktadır. Bu ilişki hem sosyolojiyi zenginleştirecek nitelikler taşımakta hem de Nakşiliğin farklı veçhelerinin açılmasına katkı sağlayacak nitelikler. Özellikle toplumu araştıran bir bilim, toplumu yüzyıllarca etkilemiş bir hareketi ve onun mirasını görmezlikten gelmesi düşünülemez. Toplumsal yapımızı öğrenmenin önemli yollarından biri tarih boyunca sürüp gelen dinamikleridir. İslam toplumlarının çok geniş coğrafyasında eğitim, edebiyat, ekonomi, sosyal ilişkiler, gündelik hayat üzerinde önemli etkiler bırakan Nakşibendiliği sosyoloji ile ele almak zaruridir. Çünkü Nakşibendiliği tanımak,

toplumlarımızı tanımaktır. Türk toplumunun kültürel, tarihsel ve dini veçhelerini tanımaktır. Toplum, Nakşibendilik aracılığıyla kendisini hangi söylemler, hangi ağlar ve hangi kurumlarla anlatmaktadır? Yine Nakşibendilik nasıl bir sosyal kontekste kendini temsil etmektedir? Toplumla nasıl bir ilişki tarzı kuruyor? Sosyolojinin bu soruları cevaplaması gerekir. Ancak bunun için uzun boylu araştırmalar yapmak gerekir.

Bu konuda öncelikle bir sosyoloji perspektifine ihtiyacımız var. Çünkü sosyoloji bugüne kadar Nakşibendilik ve toplum ilişkisini görmezlikten gelmiştir. Özellikle Türk sosyolojisi için bu çok daha barizdir. Bir istisna, Nur Vergin'in 1978 yılında Karabük'te bir grup Nakşi üzerinde yaptığı araştırmadır. Bu araştırmada adeta yeni bir

sosyolojik tutum geliştirilmiştir. Sosyolog Vergin, Nakşiliğin yaşadığı toplumsal değişimi yine Nakşileri araştırarak gözlemlemeye çalışır. (Vergin, 2000:43-65)

Batı sosyal teorisi, son yıllarda İslam toplumlarındaki hareketleri siyasal İslam, radikal islam ve fundamentalizm kavramlarıyla teorize ederek stratejik, oryantalist ve Eurocentric bir tutum içine girmektedir. 1980'lere kadar gericilik, 1980'lerin başından itibaren fundamentalizm ve 2000'li yıllardan itibaren de siyasal İslam kavramlarıyla türdeş, indirgemeci ve dışlayıcı bir sosyal teori anlayışı ile karşılaşırız. Bu sosyal teori anlayışı Nakşibendilik çalışmalarında da etkili bir biçimde kullanılmaktadır. Bu çerçevede Nakşibendilik çağdaş dönemde ortaya çıktığı varsayılan İslami hareketlerden fundamentalizmin ve siyasal İslami hareketlerin tarihsel arka planı olarak kurgulanmaktadır. Başka bir açıdan çağdaş dönemde ortaya çıkan radikal İslami hareketlerin kökenleri olarak temellendirilmektedir. Bir bakıma Nakşilik bir kurgusalığa, bir köken arayışına ve yine bir ötekileştirme ameliyelerine malzeme yapılmaktadır. Bu çerçevede sosyolog Şerif Mardin'in Nakşiliğin Müceddidiye kolunu fundamentalizm olarak tanımlaması oldukça dikkat çekicidir. Mardin, Müslüman fundamentalizminin tarihi boyutlarını Nakşibendiliğe dayandırmaktadır. Modernleşme ile beraber Müslüman fundamentalizmin üç önemli işlevinden bahseder. Dini alanı rasyonelleştirme, ütopyacı toplum arayışı ve İslam toplumlarına güç kazandırmak. Nakşi Müceddidiyenin ünlü otoritesi İmam-ı Rabbani'yi de önemli bir fundamentalist figür olarak değerlendirmektedir. (Mardin, 1992: 204-232).

Başka bir açıdan da Nakşiliği yeni tartışmalar ve stratejik okumalar çerçevesinde hem fundamentalist hem de Ortodoks olarak tanımlayan sosyal bilimciler de bulunmaktadır (Weismann,2007: 41-59). Bu problemlili sosyal bilim anlayışlarına ek olarak Nakşi müceddidiğin kimi benzerliklerinden yola çıkarak Nakşiliği Vahhabi selefiligi ile beraber tanımlayanlar da bulunmaktadır. (Abu-Manneh,21-40). Ayrıca Nakşi müceddidiyenin selefi salihin (Uludağ,1976) vurgularından yola çıkarak vahhabi selefiligi ya da günümüzdeki selefilerle aynı bağlama yerleştirilmesi de çok dikkat çekicidir.

Batı sosyal bilimcilerin ve sosyologların Nakşilikle kurduğu bu problemlili okuma tarzları, hem bilimsel araştırmanın temel kıstaslarıyla bağdaşmamakta hem de yeni araştırmaların yapılması önünde engel oluşturmaktadır. Özellikle metodolojik açıdan malzemelerin, tarihin, kişilerin ve ilişkilerin sınıflanmasında, kavramlaştırılmasında ve yorumlanmasında büyük çarpıtmalara neden olmaktadır. *Her şeyden önce İslam düşüncesinin kendi içindeki zenginliklerini ve çokluklarını büyük oranda es geçerek günümüz "stratejileri"*

doğrultusunda onları fundamentalizm ya da vahhabiselefiligiine indirgemektedirler. Sonuçta bu metodolojik sapmalar Nakşiliği kurgusal, stratejik ve kimi güncel politik konuların arka planına dönüşmesine kurban ederek ciddi sorunları beraberinde getirmektedir.

Nakşilik elbette kimi boyutlarıyla çeşitli akımlara benzeyecektir. Çünkü İslam toplumları içinde hepsi de aynı coğrafyada var olmaktadır. Ancak Nakşiliğin kendine özgü sistematiği, dili, temsilleri ve söylemleri bulunmaktadır. *Bir Nakşilik paradigmasından bahsedebiliriz.* Bunu ihtiyaç duyulan bir tarihsel malzeme veya tarihsel köken olarak yapılandırmak öncelikle sosyoloji bilimi açısından büyük bir meseledir. Nakşiliği kendi özgünlüğü, sistematiği, temelleri ve arayışları açısından değerlendirmek gerekir. Sosyoloji, bugün toplumumuzda katı seküler okumalardan ve batıcı niteliklerden uzak durarak Nakşiliğe bakmak zorundadır. Çünkü bizim toplum meselelerimizin önemli boyutlarından biri dindir. Dinin önemli yorumlarından birini de Nakşilik oluşturmaktadır. O halde toplumu anlamının önemli yollarından biri de Nakşi geleneğidir.

Bir Nakşilik sosyolojisi mümkün mü? Nakşiliği kendisine araştırma konusu seçen, onun tarihselliğini, sosyal aktörlerini, sosyal ilişkilerini ve sosyal ağını (social network) araştıran ve tartışan bir sosyoloji neden mümkün olmasın? Yüzyıllarca toplumları etkileyen ve yine toplumların kendisini anlatmasına aracılık yapan bir varlığın ortaya konulması önem taşımaktadır. Çünkü İslam toplumları kendilerini bu dini gelenekler ve meşrepler aracılığıyla temsil ediyor. Onunla gruplar oluşturuyor, sosyal ilişkiler kuruyor ve sosyal kurumları meydana getiriyor. Birey, Nakşiliğin geliştirdiği özel sosyal dünya içinde kendi varlığını kuruyor.

İslam toplumlarını anlamak için Nakşilik en önemli yollardan biridir. Çünkü **toplum** Nakşi gelenek, adap, kurum, aktör ve mekanlarla *kendini inşa* ediyor. Burada bireyin sosyal varlık haline gelmesi mümkün olduğu kadar toplum da kurumları, normları, ilişkileri ve değişimleri açısından Nakşilikten istifade ediyor.

Diğer yönden **Nakşilik bir sosyal gruptur.** Dini bir sosyal gruptur. Bu sosyal grup toplum içinde belli bir özgül ağırlığa sahip, içinde bir takım ritüelleri, aktörleri, söylemleri ve ilişki ağlarını taşımaktadır. Bu açıdan bile sosyolojinin ilgi alanına girmesi için yeterlidir.

Üçüncü olarak Nakşilik prensipleriyle sunduğu sosyal tasavvur ya da sosyal ontoloji bile başlı başına sosyolojinin ilgi alanına girmektedir. Nakşilik, *bir sosyal tasavvur sunmaktadır.* Bu sosyal tasavvuru anlamının en önemli yollarından biri onu sosyoloji ile analiz etmektir.

Sonuçta İslam toplumlarını araştıran bir sosyolojinin üzerinde duracağı en önemli olgulardan biri Nakşilikdir. Çünkü Nakşilik asırlar boyu İslam toplumlarını en geniş biçimiyle etkileyen bir sosyal tasavvur ve sosyal pratikler dünyasına sahiptir.

2-Nakşiliğin Toplumsal Tasavvuru

Nakşiliğin toplumsal tasavvurunu anlamak için iki cihetine bakmakta fayda var. Birincisi Nakşiliğin kurucu ilkeleridir. Nakşiliğin kurucu ilkelerine baktığımızda toplumsal tasavvur ile olan ilişki konusunda bizlere önemli fikirler vermektedir. İkincisi ise bu kurucu ilkelerin toplumsal hayatta meydana getirdiği pratiklerdir. Biz de önce kurucu ilkelerdeki toplum bakışını ele alarak konuya yaklaşacağız ve daha sonra da bu ilkelerin toplumsal bütünleşme örneğinde nasıl bir toplumsal tasavvur inşa ettiğini ele alacağız. Önce birinci cihetine bakalım.

Nakşiliğin tarihinde gelişerek belli bir sisteme dönüşen 11 esası(Naziri, 2005: 162-194; Tosun, 2007:335-338), Nakşiliğin kurucu ruhundaki sosyolojik düşüncüyü anlamak için büyük bir önem taşır. Bu prensipler Nakşiliğin belli bir olgunluğa ulaştığı bir zamanda yerine oturmuştur. Nakşi topluluğuna yön veren esaslar olmuştur. Nakşi cemaatini(community) bir arada tutan ana değerler olarak fonksiyon icra etmiştir. Bu esaslar Nakşiliği Nakşilik yapan sosyolojik unsurların söylemsel boyutunu meydana getirirler.

“Sefer der vatan” prensibiyle hem içsel hem de dışsal yolculuklara gönderme yapılıdır. İnsanın kendi iç dünyasında tefekkür yoluyla yaptığı seferler üzerinde durulur. Mürit iç dünyasında yapacağı bu seferlerle olgunlaşır. Dış sefer ise daha sosyolojik bir bağlama oturur. Toplumdaki ihvanları, ilim ve irfan ehlini ve şeyhini ziyaret etmek, onlara yardım etmek ve onlarla beraber olmak için yapılan yolculuktur. Bu sefer hali, tasavvufun bir sosyal network (network society) içinde var oluşuna da işaret etmektedir. Bu kurucu ilkenin etrafında Nakşilerin çeşitli şehirler, beldeler ve meskenler arasında seyr-u sefer halinde olduklarını görüyoruz. Yolculuklarla ilim, irfan ve dayanışma açısından önemli bir sosyal ağ meydana gelmektedir. Şeyhler, halifeler ve müritler arasındaki sosyal, fiziki ve etnik sınırlar aşılır.

Günümüzün önemli sosyal antropologlarından F.Barth’ın sınırlarla tanımlandığı etnik kimlikler (Barth, 2001:11-40)tam da bu kurucu ilkeyle aşılacaktır. Bundan dolayı Arap, Türk, Kürt, Çerkez gibi birçok İslam kavminin sınırlar oluşturmasını engelleyerek onlar arasında önemli bir kardeşlik ağı/ ihvan ağı meydana getirmiştir. Bu da İslam toplumlarında bütünleşmeye büyük bir katkı sağlamıştır. Nitekim Orta Asya, Mezopotamya, Hindistan, Anadolu, Kafkaslar,

Balkanlar ve Afrika bölgelerinde onlarca etnik yapıyı, dili, aşireti vs. kapsayan bir genişliğe sahip olmuştur (Algar, 2007: 21,27,28, 57-58). Bu açıdan Nakşilik bir “sosyal geçişgenlik” alanıdır. İslam toplumlarında etnisiteler arası, coğrafyalar arası, kültürler arası, diller arası bir geçişgenliktir. Bu geçişgenlik sayesinde etnik, coğrafi ve diller üstü bir kimlik inşa eder. Nakşilik inşa ettiği sosyal ağ, birçok lokal sınırları ve aidiyetleri aşarak onları ortak bir üst sadakat sistemi içine yerleştirir.

Nakşiliğin dördüncü kurucu ilkesi “halvet der encümen”. Yani sosyal varlık içinde halvette olmak. Halvet, toplumsal hayat olmadan gerçekleşemez. Bir insanın kendi başına yalnızlığı yaşamasının bir anlamı yok zaten. Yalnızlık başka insanlar, gruplar, toplumlar yani toplumsal varlık olduğu zaman önem taşır. Çünkü yalnızlık, toplumsal varlığa nispetle anlamlıdır. Nakşiliğin bu önemli kurucu ilkesinde yalnızlık vurgusu, toplumla beraber gerçekleşmektedir. Müridin dağda ya da kenara çekilerek olgunlaşması yerine doğrudan doğruya toplum içinde yer alarak yalnızlığı yaşaması önemlidir. Mürit, toplumun gündelik telaşı içinde ve hareketli dünyanın ilişkilerine karşı ruhani yolculuğunda yürümede ısrar eder. Ruhani yolculuğun önemi toplum içinde sürmesidir. Çünkü toplum çeşitli dünyevi taleplerle beraber insanı kendisine çeker. Onu sosyal varlığında eritmek ister. Ancak ruhani yolda yürümede sebat ederek bunlara direnen bir salık, maksadına ulaşabilir. Fiziki yolda nasıl ki dağlar, eşkıyalar, karlar, fırtınalar vs. birer engel ise toplum içindeki seferde de sosyal imtihanlar vardır. Mallar, makamlar, akrabalar, evlatlar, sosyal çevreler, zenginlik...

Başka bir açıdan bu kurucu prensip aynı zamanda toplumla aktif bir ilişki kurma arayışını öne çıkarmaktadır. Nitekim Nakşilerde toplum meselelerine karşı hep belli bir duyarlılık vardır. Toplumdaki meseleleri çözmek için tavırlar geliştirmek, mücadele etmek ve hizmet faaliyetlerinde bulunmak büyük bir iştiyakla yerine getirilmeye çalışılır. Bu aktivist tutum, Muhammed İkbâl’in “faal ben” ile Topçu’nun “irade davası” tezlerini hatırlatmaktadır. Her iki İslam düşünürü de tasavvufla oldukça pozitif bir ilişki içindedir.

Halvet der encümen prensibinin açılımlarında “halk içinde hak ile olmak” alt ilkesi benimsenmektedir. Böylece halk ve hak kelimeleri arasında ilginç bir ilişki olduğu hissedilmektedir. Hak halk içinde var olabilir, halk içinde anlam kazanır ve bundan dolayı hakkın haksız düşünülemeyeceği ifade edilmektedir. İmam-ı Rabbani’nin halk âlemi ve emir âlemi biçiminde yaptığı sınıflama da hak ve halk ilişkisini çok etkileyici bir biçimde ortaya koymaktadır. Buna göre salikin kat edeceği yol 7 latifeden oluşmakta. Bunun ilk iki basamağı, halk alemindedir. Beden ve

nefis ile alakalı bir düzeydir. Diğer beşi ise (kalp, ruh, sır, hafi, ahfa) emir alemiyle ilgili. Nakşiler diğer tarikatlara göre halk alemi de seyr-u süluk içinde tamamlarlar (Rabbani, I, 2004:264-265).

İslam **toplumunun korunması çok önemli bir mesuliyet** olarak telakki edilmektedir. Bundan dolayı toplumdaki nizamı sağlayan normun(şeriatın) korunması esas alınır. Bunu sağlayacak hükümdar/sultan/ siyasal düzen önemsenmektedir. Örneğin büyük Nakşi şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın kendisini "dini güçlendirme ve şeriatı yüceltme" görevinde gördüğü, bu nedenle sultanlarla beraber yaşayarak onlar üzerinde bıraktığı etki aracılığıyla şeriatı yüceltme görevini yerine getirdiğini ifade etmektedir (Rabbani, I,2004:287-288).

Salık ne kadar yükselirse yükselsin, yine de halk ile meşguldür. Çünkü halkın felahı onun sürdürdüğü bu ilişkiye bağlıdır(Rabbani, I,2004:381).*Seyr-u süluk, yedi adımdan oluşur. Ancak iki alemde gerçekleşir. Halk alemi, emir alemi.* Nakşi şeyhleri önce alem-i emirden başlayıp sonra alem-i halkta devam ederler.(Rabbani, I, 2004: 420 ve 470). Bu da Nakşiliğin öncelikle ruhani, ilmi, zihni bir eğitim ve donanımdan sonra halka yönelmelerini anlatır. **Halk, seyr-u süluku tamamlamanın son aşamasıdır.** Başka bir ifadeyle toplum, hakikat yolunda yürümenin ikinci merhalesini oluşturuyor. İrşat, hizmet ve ilim ancak burada mümkündür. Böylece salikin hakikat yolu, toplumu ıslah etmekle tamamlanmaktadır. Zaten şeriatın önemsenmesinin önemli bir temeli de budur. Çünkü şeriat, halkın vahdetini sağlayan temel kurallardır.

Arif, veli önce eşya bilgisine sahiptir. Bu eşya bilgisini aşarak Allaha yönelir ve fenafillah olur; bekaya varır. İrşat vazifesini yerine getirmek amacıyla halk arasına geri dönerek bu eşya bilgisine yeniden kavuşur(İmam-ı Rabbani, 2015:74). Nakşiliğin **bu seyr-u sülükunda halktan hakka haktan tekrar halka dönme süreciyle karşılıyor**uz. Başka bir anlatımla halktan hakka gidip hak alınıp halka getirilir. İrşat, irfan, sefer ve veli ilişkisinde bu hak ve halk beraberliği büyük bir önem taşır. İrşat, hakkın halka aktarılması, yansıtılması ve verilmesidir. Böylece halkı aydınlatmak (irşat etmek) büyük bir mesuliyet halini almaktadır. İrşadın, seyr-u sülükün en önemli boyutlarının başında halk ile kurulan irtibat gelmektedir. **Toplum, seyr-u sülük ile kazanılan hakikatin vasıtasıyla irşat edilen varlıktır.** Sosyal alan olmadan, irşat gibi bir vazifenin yerine gelmesi mümkün değildir.

NigahDaşt, 7. prensiptir. Kalbi dünyevi emellerden uzak tutmak anlamına gelir. Dünyevi olan, dünyada yani toplum hayatında olmalıdır. Onunla karşılaşmadan, onunla beraber olmadan dünyevilikten nasıl uzak durulacak? Bundan dolayı

bu prensipte de toplum hayatının önemi ile karşılaşılıyor.

Vukuf-i zamani prensibi insanın içinde yaşadığı zamanın idraki içinde olmasıdır. Mürit, içinde geçtiği tarihi varlıkla beraberdir. Bu tarihi gerçeklik, elbette toplum hayatıyla beraber gerçekleşmektedir. Bundan dolayı mürit içinde yaşadığı, etkilendiği, geçtiği ve dönüştüğü tarihsel toplumla bilinçli bir ilişki kurmalıdır. Tarih, Allah kelamının İslam toplumlarında açılarak çeşitli mezheplere, tarikatlara ve tecrübelerle dönüştüğü varlıktır. Biz bunun içinde yaşarız. Mürit de bir insan ve o da bu yapı ile beraber hayat sürmektedir. Bundan dolayı zamanın getirdiği sorumluluklar var. *Çağdaş zaman içinde kapitalizm bizim en büyük imtihanımız.* Tüketim, hızlı hayat, hazların çoğalması, nihilist düşüncelerin yaygınlaşması... Bütün bunlar bu zamanın imtihanları. Bunları tanımak ve bunlarla mücadele etmek yaşanan zamanın bilincinde olmaktır.

Nakşilik modern dönemde çeşitli ıslah ve ihya faaliyetleriyle bir bakıma zamana vukûfiyetini gösterme çabasında olmuştur. Müceddidilik, tam manasıyla bu ilke ile bütünleşmektedir.

Toplum olma hali bir üstünlüktür. İnsanı diğer varlıklardan farklı ve üstün kılan bir özelliktir. Nakşiliğin büyük tefekkür ve irfan insanlarından İmam-ı rabbani, insanoğlunu diğer varlıklardan üstün kılan vasfin onun cem'iyet yeteneğine sahip olması olduğunu söyleyerek bunu gösteriyor. İnsanın birey vasfından ayrı bir de diğer insanlarla beraber yaşamasını sağlayan cem'iyet özelliğinden bahsetmektedir. Yine devamla bu cemiyetten Hz. Muhammed de Ebu Cehil de çıktığını ifade etmekte ve Nakşilerden "zahiri cem'iyet kefilleri" olduğunu söylemekte. Yine aynı mektupta "batını cem'iyet"ten de söz eder(İmam-ı Rabbani, I, 2004:235-236).

Dünya hayatı gelip geçici ve çok az bir süreyi kapsamaktadır. Bunu fırsat bilerek en iyi biçimde değerlendirmek gerekir. Bu da "cem'iyet ehlinin sohbetidir". Sahabeler, peygamberin sohbetlerine katıldıkları için üstün varlıklar haline geldiler. Hatta Muaviye hatalarına rağmen bu sohbette yer aldığı için, bu sohbette yer almayanlara göre daha hayırlıdır. (Rabbani, I,2004: 428).

İnsanın cem'iyeti, cem'iyetine sebep olabileceği gibi tefrikasına da sebep olabilir(Rabbani, I, 2004:442). Dolayısıyla insan fitratındaki toplanma özelliği onun diğer insanlarla dayanışma içinde yer alarak hayırlara vesile olmasına yol açabilir. Örneğin sohbet ehline katılması bunun örneğidir. Ancak aynı zamanda cem'iyeti tefrikaya da yol açabilir.

Allah'ın toplanma (cami) sıfatı insanda da bulunmaktadır. Bundan dolayı insan bu sıfatının

tecellisiyle kapsamlı, toparlayıcı ve toplu bir iradeyi temsil eder. **Allah'ın cami sıfatı**, en bariz biçimde insanların bir arada yaşamasıyla tecelli eder. Toplumsal hayata, Allah'ın bu sıfatının tecellisidir. Toplumsal varlığın ontolojisi budur. Bu çerçevede sosyolojiyi yeniden tanımlayabilir. Buna göre sosyoloji Allah'ın beşerî hayatta ortaya çıkan tecellilerini araştıran bir bilimdir.

Nakşiler, Allah'ın toplu, toplanma, beraber olma sıfatının tecelliyatını kurucu ilkeleriyle anlatıyorlar. Bundan dolayı iyi derviş bu tecelliyat içinde seyr-u sülukunu sürdüren kişidir. İkinci olarak Nakşiler de bir topluluk olmanın ötesinde bir toplum içinde yaşıyorlar. İslam toplumu geniş manada Allah'ın sıfatının tecelli ettiği bir yerdir. Bu tecellilerin korunması, onun kendisini tecelli ederken Müslümanların saadet, güven ve refah içinde yaşamaları için iki önemli özellik ortaya çıkmaktadır: Bütünleşme ve yenilenme. Bunları sağlayacak çeşitli esaslardır. Nakşilik bu esasları sık sık vurgulayacaktır.

Nakşiliğin sosyal tarihi (cemaat tarihi/ community history) ile beraber oluşan 11. esasla belirtilen ve temel kurucu ilkesi sayılabilen bu maddeler, sosyolojik muhayyilenin önemli boyutlarını meydana getirmektedir. Bu sosyolojik muhayyilede toplumsal hayatla, milletle ve ümmetle pozitif ilişkiler kurmayı önemseyen bir tutumla karşılaşırız. Bu yönüyle de kimi tasavvufi ekollerin toplumdan kaçarak insanı kâmil olma tutumundan ayrışır. “Bir hırka, bir lokma” anlayışı yerine topluma katılarak onu değiştirme, onu ihya etme ve ona nefes verme davranışı öne çıkmaktadır. Bu nedenle Nakşilikteki seyr-u süluk bireysel bir davranışın olgunlaşma süreci olmanın ötesinde bir nitelik taşır. Seyr-u süluk, kişinin hem Nakşi topluluğu hem de genel toplum içinde yaşayarak kazanacağı bir haslettir. Halktan hakka gitmek, hakta hakikate erişmek ve tekrar halka dönerek hakikati irşat etmek gibi bir dairesel ilişkiyi anlatmaktadır.

(Arif- Halk'tan Hak'a- Hak'tan Hakikat- Hakikatten tekrar halka=irşat)

Toplumsal varlıkla kurulan ilişki bir teslimiyet ya da sosyal baskıya kendini bırakma eylemi olarak gerçekleşmez. Belli bir mesafe korunur. Şahsiyetin gelişimini yok etmeyecek ve niteliğini koruyacak bir mesafedir bu. Cemiyette yalnızlık ifadesinin anlamı da budur.

3. Nakşi Sosyolojik Muhayyilesinin Pratik bir Alanı: Toplumsal Bütünleşme

Toplumsal bütünleşme, çok boyutlu bir süreçtir. Toplumun öğrenmeyle, katılmayla, aidiyetle, değerlerle ve kurumlarla beraber ortak bir bağlama yerleşmesidir. Genellikle sosyal bütünleşmede hem kurumlar hem de değerler etkilidir. Nakşilik de

sahip olduğu değerler, kurumsal özellikler ve sosyal ağlarıyla buna büyük bir katkı sağlamaktadır. Genel olarak dört alanda toplumsal bütünleşmeye katkı vermektedir. Değerler (Halvet der encümen, kardeşlik...), kurumlar (tekkeleri ve dergahları), sosyal ağlar(halifeler, şeyhler ve altın silsile ile oluşan ortak muhayyile), sosyal ve politik kriz anlarındaki sarsıntıları tecdit ile yeniden toplumsal yapılanma. Kısaca kurucu ilkeler, tekkeler, şeyhler-halifeler ve tecdit unsurlarından oluşmaktadır.

Şahsiyetin inşasında yaptığı katkılar burada öne çıkmaktadır. Mürit katılacağı sohbetler, zikirler ve alacağı ilimler aracılığıyla kimliğini inşa eder. Bu kimlik inşasında hem şeriat (nesnel normlar) hem de mistisizm(tasavvuf) birlikte işlenir. Böylece rasyonel ve ruhsal boyutlarıyla birlikte yetiştirilen bir insan modeli öne çıkar. İslam toplumlarında yaşanan batını düşüncelerinin ürettiği “*ortaçağ nihilizmine*” (*ibahilik*) ne karşı birey ve toplum korunur. Şeriatla, fıkıhla ve nesnel bilimlerle toplum belli **normlar etrafında** birliğe davet edilir ve böylece bütünleşmeye katkıda bulunulur. Bilindiği gibi İslam toplumlarının bütünleşmesini tehdit eden en temel olguların başında batıniyye hareketleri ve düşünceleri gelmektedir. Gazali bu tehdiye dikkat çeker ve bunu delaletin en temel boyutlarından birisi olarak formüle eder(Gazali,2013). Nakşi Müceddidiye de bu konuda Hint kıtasında büyük bir mücadele verir. Daha sonra bu mücadelesini şeriat vurgusuyla devam eder.

3.a.Toplumsal bütünleşmenin normu olarak şeriat.

Nakşiliğin en önemli vasıflarından biri de şeriatın toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir norm olarak öne çıkarılmasıdır. Tarikat ve hakikat şeriatın tamamlayıcısıdır. Tarikatın şeriatı aşan ve onunla çatışan bir boyutundan söz edilemez. Bundan dolayı “eğer tarikat ve hakikat yolunun yolcularına manevi yolculukları sırasında şeriate muhalif bir takım bilgiler zahir olur ve bunları dışa vururlarsa” bunlara iltifat edilmez. Ehli Sünnet âlimlerinin görüşlerine göre hareket edilir(Rabbani, I, 2004:219). Böylece İslam toplumlarında sufiler arasında da zahir olan kimi sapmalar şeriat/fıkıh ya da “nesnel ilim” ölçüleriyle birlikte sınırlandırılmakta ve orta yol çizgisi korunmaktadır. Şeriat/fıkıhın nesnel normları sufiliğin subjektifliğinden gelen kimi durumlarını terbiye etmekte, sınırlandırmakta ve tanımlamaktadır. İslam toplumlarında batıniyye (Gazali, 2013:21-30) etkisiyle tasavvuf çevrelerine sızan ve ortaya çıkan çeşitli hurafe ve yanlış inanışların da önüne geçilmektedir. Sufiliğin batını yaklaşımlarla kolay temasından kaynaklanan farklılaşmalar, sapmalar ve subjektivizmler İslam toplumunu kendi içinde ciddi parçalara ve farklılaşmalara yöneltmiştir. Nakşilik, şeriatı temel norm olarak benimseyerek

bu parçalanma ve subjektifleşme tehdidine karşı önlem almaya çalışır. Sonuçta tarikat ve şeriat çatışan ve birbirini dışlayan alanlar olmaktan çıkarak uzlaşan, tamamlayan ve etkileyen ortak bir alana dönüşür. Hatta İmam-ı Rabbaninin ifadesiyle tarikat ve hakikat şeriatın içinde ele alınmaktadır. Buna göre şeriatın ilim, amel ve ihlas dilimlerinden üçüncüsü içinde tarikat ve hakikat yer alır. Sufilerşeriat ve tarikat ihtisas alanlarında edindikleri vasıflarla şeriatın üçüncü dilimini tamamlayarak onun hizmetine girerler. Seyr-u süluk esnasında ortaya çıkan haller de asıl maksat sayılmazlar. Onlar tamamıyla ilahi rızayı elde etme maksadına mütalliktir (İmam-ı Rabbanî, I, 2004:142 ve206). Böylece batiniyyenin/ibahiliğin şeriatı/fıkhi ya da nesnel normu iptal etmeye yönelen tutumlarına karşı önlemler alınmaktadır. Nitekim Nakşilik, hem irfanı hem de beyanı beraber önemsemekte bunun için de tekke ve medreseyi beraber tutmaya çalışmaktadır. Nakşi şeyhlerinin hem alim hem de irfan ehli insanlar olması da bununun önemli bir göstergesidir.

İmam-ı Rabbanî ilhama bile zanni (Rabbanî, I,2004: 221) diyerek vahiy ve ilham arasındaki farkı çok net bir biçimde göstermeye çalışır. Böylece dervişin ya da şeyhin ruhani seferde yaptığı keşiflerin “subjektif” nitelikler taşıyabileceği ve vahyin mutlak objektifliğiyle ölçülmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Rabbaninin ifadesiyle kıl kadar dahi olsa şeriata muhalif olan birisinin gösterdiği haller ve keşifler istidracdır ve sonunda sahibini rezil-ü rüsva eder(Rabbanî, I,2004:327).

Toplumsal bütünleşmeyi **tehdit eden olgulardan biri de âlimlerin davranışları ve bu davranışların iktidarlarla olan ilişkileridir.** İlmin taşıyıcısı olan âlimler, dünyevi hırsları nedeniyle kendi çıkarları doğrultusunda bir takım tutumlara yönelerek fikri ayrılıklar ve münakaşalar (cedeller) içine girerlerse ve bunu da devlet yöneticilerine yaklaşma fırsatı olarak kullanırlarsa dini işlerde bereketsizlik doğar. Bundan dolayı İslam toplumlarını sıkıntıya düşüren önemli amillerin başında bu ihtilaflar gelmektedir. Bu sorun sürdükçe ve sapkın âlimler yönetimle beraberliği devam ettiği müddetçe şeriatın sağlamlığı devam edemez ve din de gücünü koruyamaz. Bundan dolayı hem toplumların kurtuluşu hem de fitneye düşmesi âlimlere bağlıdır (Rabbanî, I,2004: 256-257).

Kurtuluşun, hidayetinin ve vahdetin yolu Ehli-Sünnet vel Cemaattir. İslam fırkaları içinde kurtuluşa erenler bu yaklaşım tarafından temsil edilmektedir. (Rabbanî,I,2004: 296). Ehli Sünnet vel Cemaat vurgusu sık sık yapılmakta ve Nakşilik bu bağlam içine yerleştirilmektedir. Sünnet ve Cemaat ehli, belli bir toplumsal kesimi ve bu toplumsal kesime aidiyeti ifade etmektedir. Bu aidiyet iki esas üzerine kurulmaktadır: Bir,

peygamberin pratiklerine, sözlerine ve hareketlerine uymayı esas almak. İki, İslam toplumunda çoğunluğu temsil eden, ana yolu ifade eden, orta yolda duran ana akım ile beraber olmak. Bu iki esasa bağlı kalan Nakşilik, böylece İslam toplumundaki ana akımın, ana sosyolojik damarın içinde konumlanmaktadır.

3.b. Bütünleşmede Toplumsal Değerler: Sohbet, hizmet, irşad (Sosyal ruhanîyet)

Nakşilik toplumu sadece fıkhi/ şeriat ya da nesnel normlarla yetinmiyor. Aynı zamanda insanın ruhani dünyasına, içsel varlığına ve duygusal derinliğine hitap ediyor. Bunun için sohbet ve zikirleriyle büyük bir maarif davasını güdüyor. Nakşilik, bir sosyal pratikler alanı olarak sohbeti, irşadı ve hizmeti önde tutmaktadır. Nitekim Nakşiliğin adını aldığı ve kurucu şeyhi olan Bahaeddin Nakşibendî, “Tarikatımızın esası sohbettir” der (aktaran Erbili Esat Efendi, 2012: 231). Sohbet temelde tarikat içindeki kişilerin şahsiyetini, ruhani dünyasını ve zihnini eğitmeye yönelik bir pratiktir. Bu açıdan ona katılanlar bir sosyal ortamı meydana getirirler. Bundan dolayı sohbet, bir sosyal faaliyettir aynı zamanda.

Büyük Nakşi şeyhi Ubeydullah Ahrar, her veli ayrı bir yolla Allaha vasıl olur. Ben ise vuslata fakire hizmet yolu ile ulaştım der. (Esat Erbilli Efendi, 2012:169). Hizmette fakirlere yardım üzerinde çok fazla durulmaktadır. Zekâtın ve infakın verilmesi hatırlatılmakta ve Müslüman için bunun zarureti ve önemi gösterilmektedir. İman ile beraber infak ve zekat yad edilerek **ekonomik yardımlaşma ve dayanışmanın değeri** hatırlatılmaktadır (Esad Erbilli, 2012:27). Bu da toplumsal sınıflar arasındaki çatışmaları, husumetleri ve ayrıcalıkları giderme, törpüleme ve dengeleme arayışlarını ifade etmektedir.

Bütün bunlar hem kişiyi eğiten ve ona belli bir kişilik kazandıran pratiklerdir hem de toplumsal yönleri öne çıkaran pratikler. Bir Nakşinin sohbete katılması sosyal bir ortamla gerçekleşebilir. Bir grup faaliyetidir. Hizmet, yine gruplarla ve toplumsal ortamla uygulanabilir. İrşat, dinin insanlara aktarılması, gösterilmesi ve anlatılmasıdır. İrşat, bir kamusal alan faaliyetidir.

Nakşilik, **değerler üzerinden giderek içtimai vahdeti gerçekleştirme** faaliyetlerini çok geniş kapsamlı bir biçimde yürütmektedir. Hatta bunun için Mevlana’dan ve Mevlevî geleneğinden de yararlanır. Örneğin İstanbul’da 18. Ve 19 yüzyılda büyük Nakşi şeyhlerinin aynı zamanda mesnevihan kimlikleriyle karşılaşırız. Bu şeyhler ya da dini aktörler mesnevi dersleri veriyorlar. Mesneviyi öğretiyorlar ve yorumluyorlar. Şeyh Mehmet Efendi hem Bursa’da hem de İstanbul’da bir Mesnevihan olarak önemli maarif çalışmalarında bulunuyor. Yine Hasan Hüsametdin, Eyüp’te

Hatuniyye tekkesinde Mesnevihan olarak çeşitli eğitim faaliyetlerini gerçekleştirmiştir (Abu-Manneh,2001:110-112)

3.c. Bütünleşmenin sosyal ağları ve kurumlar

Bütünleşmenin en önemli boyutlarından biri **kurumlar** dedik. Bu açıdan Nakşi tekkeleri, kültürel bütünleşmeyi sağlama açısından önemli ocaklar olmuşlardır. Bu Nakşi tekkelerinde dini eğitimler, dil eğitimleri (Arapça ve Farsça gibi) ve edebiyat eğitimleri (şiir, yazı, mesnevi dersleri) verilmektedir. Bu eğitim çalışmaları hem bilginin *aktarılmasında*, hem bilginin *üretilmesinde*, hem de bilginin toplumu *aydınlatılmasında* önemli roller oynuyor.

Nakşilik, insanları belli bir **sosyal ağ** içine yerleştirerek onun bütünleşmesine katkı sağlar. Bu sosyal ağ, hem tarihsel uzama sahip hem de yaşanan dönemin sosyal hayatıyla ilgili. Örneğin “altın silsile”, tarihsel bir uzanımına sahip olan bir sosyal ağı ifade eder. İnsanlar Hz. Muhammed’e ulaşınca kadar kendisini bir sosyal kökene, sosyal ilişkiye ve sosyal varlığa yerleştirir. **Dikey sosyal ağdır** bu. Böylece önemli tarihsel kişilikler ile ortak bir zincirin son halkasına eklenir. Tarihin anlamına ve toplumun varlığına yön veren bu şahsiyetlerle beraber olur. Tarih üstü bir sosyal aidiyet sağlanır. Zikirler ve sohbetlerle yaşanan hiperspiritüel coşkunluk (Yıldırım, 2016:42) “altın zincirin” tarihsellikle gelen mesafesini ortadan kaldırır ve birey onlarla aynı aidiyet içine yerleşir. Bu ruhsal dönüşüm, büyük oranda bir sosyal ağa katılmak, sosyal aidiyet kazanmak ile mümkün hale gelmektedir. Ayrıca sohbetler sosyal hal ile gerçekleşir. Bu sosyal halden bir sosyal enerji hasıl olur. Sonuçta sosyal enerjiyle beraber insan dönüşüme uğrar. Olgunlaşır. Sosyal bütünleşme, burada ruhsal derinleşmeyle yaşanan bir boyuta uzanmaktadır. Başka bir ifade sosyal bütünleşme, sosyal ruhun varlığı içinde gerçekleşmektedir.

Nakşilik İslam toplumlarının belli bölgelerinde sosyal ağlara merkezlik yaptığını görüyoruz. Nakşiliğin kurucusu Bahaeddin Nakşibendi’nin türbesi sosyal ilişkilerin odaklandığı bir merkez olmuştur çevresinde. İç Asya için, Türkistan için ve Çin için önemli bir eğitim ve ziyaretgâh olmuştur. Bunlarla beraber eğitim, ilim, sosyal ilişkiler ağı çerçevesinde bölgesinde önemli işlevler üstlenmiştir (Algar, 2007: 21). Yine Irak, Suriye, Anadolu, Kafkaslar özellikle Halidiliğin aktivizmiyle beraber çeşitli Nakşi merkezlerinin coğrafi mekânlarına dönüşmüşlerdir. Buradaki Nakşi tekkeler, halifeler ve medreseler ilim, kültür ve sosyal hayatta büyük roller üstlenmişlerdir. İslam toplumun ihtiyaç duyduğu irfan ehli ve ulema buralarda yetişmiş ve yine toplum bu tekkeler aracılığıyla sosyalleşme sürecine dâhil olmuştur. Algar’ın ifadesi ile Ehli Sünnetin üç önemli bölgesi

olan Hindistan, Osmanlı ve Orta Asya Nakşilik aracılığıyla bütünleşmiştir. (Algar, 2007:27)

Nakşiliğin sosyal ağ olarak önemini Halidi Nakşilik tecrübesinde çok daha etkili bir biçimde görülmektedir. Burada Nakşilik çok özerk ve aktif bir biçimde örgütlenir. Örneğin Kadiri şeyhlerine göre kendilerini daha bağımsız halde inşa ederler. Mevlana Halidi’nin atadığı (60’tan fazla olduğu söyleniyor) bir çok halife kendi özerk varlıklarıyla şeyh haline gelerek yeni halifeler atıyor. Bu şeyh-halife bağlantılarıyla oluşan sosyal ağı kısa zamanda (Bruinessen,2008:335-336) bütün Mezopotamya, Anadolu ve daha sonra Kafkasları sarmaya başlar. Bruinessen, söz konusu sosyal ağı Nakşiliğin organizasyon yapısını ve gelişimi grafiklerle çok çarpıcı bir biçimde göstermektedir. (Bruinessen, 2008:337). Şeyhler, halifeler, silsileler, icazetler ile beraber çok etkili bir sosyal ağ meydana gelmektedir. Bu sosyal ağın kimlik inşası, dayanışma, ilim geleneği, sosyal ve politik krizlere cevap verme gibi bir çok fonksiyonu vardır. Nakşi sosyal ağı, İslam toplumunu besleyen en önemli yatay ilişki ağların başında yer almaktadır. Özellikle Müceddidiye geleneği ile toplumu yenileyerek devamına nefes vermektedir. Büyük tasavvuf piri Erbilli’nin İslam’ın doğuşuyla beraber Arap toplumlarının kin ve düşmanlıktan sevgi ve dayanışmaya, bedevilikten medeniliğe, fakirlik ve yokluktan müreffeh bir toplumsal düzeye ulaştıklarına dikkat çeker. İslam, toplumları en aşağı düzeyden saadet ve huzurla dolu en kâmil aşamaya çıkardığını söyler. (Erbilli Esad Efendi, 2012:393). Bütün bu vurgular, İslam’ın toplum hayatında yarattığı dönüşümler üzerinedir. İlk dönem İslam toplumunun oluşumuna dikkat çekilerek çağdaş dönemin Müslüman toplumlarının da buna göre yeniden yapılabileceği, saadete erişebileceği ve kâmil bir düzeye ulaşabileceğine dikkat çekmektedir.

Nakşilik, böylece İslam toplumlarının buhranların karşı duyarlı bir tutum içindedir ve çözümü yine toplumun İslam’a göre ihyayla beraber kurtuluşa erebileceğine dikkat çekmektedir.

Nakşilik, aynı zamanda **büyük savaş ve buhranlar döneminde İslam toplumunun içine girdiği krizi gidermek üzere bütünleşmeye** büyük katkılar sağlamaktadır. Toplumların bütünleşmesine yönelik büyük tehditlerin başında işgaller, sömürgeleştirme çabaları ve savaşlar gelmektedir. Çünkü bu tehditlerle birlikte toplumlarda büyük kaoslar, bunalımlar ve sarsılmalar yaşanır. Osmanlının zayıflamasıyla beraber, 18. Yüzyılın sonlarından itibaren İslam toplumları sömürgeciliğin hedefleri arasında yer almaya başlar. 19. Yüzyılın başından itibaren de bu hedefler yavaş yavaş pratiğe aktarılmaya başlanır. Fransa, İngiltere, İtalya gibi Avrupa ülkeleri Afrika, Ortadoğu ve Hindistan coğrafyalarındaki İslam

topraklarını işgale başlar; Rusya da Kafkaslardaki Müslüman toplumları sömürgeleştirmeye başlar. Bu işgal, savaş ve sömürgeleştirme faaliyetlerine karşı yeniden politik ve toplumsal bütünleşme için Nakşiliğin büyük bir çaba içinde olduğunu görürüz. Birçok Nakşi şeyhi, anti kolonyal bir direniş içine girer. En başta Mevlana Halidi'nin halifelerine gönderdiği mektupta sömürgeci düşmanlara karşı Osmanlı devletinin yanında yer almayı söyler. Osmanlı sultanını "genel halife" (El-Halife el-A'amm) olarak tanımlar. Kâfirlerin, din düşmanlarının mahvolması, sünnetin diriltilmesi, şeriatın yüceltilmesi için ona dua edilmesini yazar (Abu Manneh, 2014:323-359). Osmanlı devletinin Batı tarafından muhasaraya alındığı ve önemli krizlerle karşılaştığı bir dönemde Mevlana Halidi, Nakşiliği siyasal bütünleşme için belli bir tutuma çağırılmaktadır. Nitekim kolonyalizme karşı İslam dünyasının birçok beldesinde Nakşiliğin direnişleriyle karşılaşıyoruz. Aynı şekilde Anadolu'da süren mücadele için de Özbekler Tekkesi, Kaşgârî Tekkesi ve Hatûniyye Tekkesi gibi Nakşi ocakları önemli desteklerde bulunur.

Kaynakça

- [1] Abu-Manneh, B. (2007) "The Khalidiyya and the Salafiyya in Bagdad after Shaykh Khalid", *Journal of The History Of Sufism*, Ed: B. Ebu-Manneh, Paris, pp. 21-39, (2005)
- [2] "Halidiliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Haz: A. Y. Ocak, TTK, Ankara, 2. Baskı, pp. 323-359, (2001)
- [3] *Studies On Islam and The Ottoman Empire In The 19th Century (1826-1976)*, İstanbul: The ISIS Press
- [4] Algar, H.(2007) *Nakşibendilik*, Haz: A.C. Köksal, İstanbul: İnsan Yayınları
- [5] Barth,F.(2001)"Giriş", *Etnik Gruplar ve Sınırlar içinde*, Der: F. Barth. Terc: A. Kaya, S. Gürkan, İstanbul: Bağlam Yayınları
- [6] Bruinessen,M.V.(2008) *Ağa, Şeyh, Devlet*, Terc: B. Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları
- [7] Foley, S.E. (2005) "Şaykh Khalid and The Naqshbandiyya- Khalidiyya- 1776-2005", A Dissertation in Georgetown University, Doctor of philosophy in History, S. E. Foley, 2005, Washington DC,
- [8] İmam-ı Gazali(2013) *El-Münkız Mine'd-Dalal*, Terc:A.Tek, Bursa: Emin Yayınları
- [9] İmam-ı Rabbani (2004) *Mektubat-ı Rabbani*, Cilt I-II-III, Terc: T.H.Alp, Ö.F.Tokat, A.H. Yıldırım, İstanbul: Yasin Yayınları (2015) *İmam-ı Rabbani Risaleleri*, Terc: N. Tosun, İstanbul: Timaş Yayınları
- [10] Mardin, Ş. (1992) "The Nakshibendi Order of Turkey", in *Fundamentalism and the State*, Ed. M.E.Marty-R.S.Appleby, Chicago: TheUniversity of ShicagoPress, pp. 204-232, (1993)
- [11] "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarihi", *Çağdaş Türkiye'de İslam içinde*, Haz: R. Tapper, Terc: Ö. Arıkan, İstanbul: sarmal Yayınevi, ss. 71-99
- [12] Muhammed Esad Erbili (2012) *Mektubat*, Haz: K.Yılmaz-İ. Gündüz, İstanbul: Erkam Yayınları
- [13] Nizami, K.A.(2005) "The Naqshbandiyyah Order", *Encyclopaedia of Islamic Spirtuality*, V.2, Ed. S.H. Nasr, Shuail Academy, Lahore, pp.162-193,
- [14] Tosun, N.(2007).*Bahâeddîn Nakşbend*, İstanbul: İnsan Yayınları
- [15] Vergin, N.(2000) "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", *Din, Toplum ve Siyasal*
- [16] Yıldırım, E.(2016) *Simurgun Kanatları: Sosyal Teori ve Din*, İstanbul: Tezkire Yayınları
- [17] Uludağ, S.(1974) *İslam Düşünce Yapısı*, İstanbul: Dergah Yayınları
- [18] Weismann, I.(2007) "The Hidden Hand; the Khalidiyya and Orthodox-Fundamentalist Cooperation in Aleppo *Journal of The History Of Sufism*, Ed: B. Ebu-Manneh, Paris, pp.41-59, (2015) *Nakşibendilik*, Terc.İ. Kelkitli, İstanbul: LiteraYayıncılık